

D E ESTHETISCHE BEVREDIGING VAN EEN OOTMOEDIGE WETENSCHAPPER

GEHEUGENPROFESSOR DOUWE DRAAISMA

Gepubliceerd in *Ons Erfdeel* 2011/4.

Zie www.onserfdeel.be of www.onserfdeel.nl.

In de zomer van 2011 was Douwe Draaisma ineens het middelpunt van een controverse. De hoogleraar geschiedenis van de psychologie in Groningen heeft in de afgelopen kwarteeuw een solide reputatie opgebouwd als schrijver van fijnzinnige, soms licht weemoedige boeken over de mysteries van het autobiografische geheugen. Werk dat vooral bewondering, weinig woede oproept. Maar eerst in een lezing bij de uitreiking van de ABG/VN-essayprijs en later op papier in de *Academische Boekengids* haalde Draaisma plotsklaps op ironische, daarom niet minder felle wijze uit naar collega-wetenschappers, niet zelden artsen, die zich geroepen voelen in een populair-wetenschappelijk boek inzichten uit hun eigen vakgebied uit te bouwen tot een alomvattend wereldbeeld. “Ze imponeren door hun eruditie, in de ogen van de leek; tegelijkertijd bevatten ze een hoge dichtheid aan passages die duiden op een fundamenteel gebrek aan respect voor de conventies, standaarden en methoden van andere wetenschappen”, oordeelde Draaisma. Als pregnant voorbeeld van dit wetenschappelijke kolonialisme gaf hij de bestseller *Wij zijn ons brein* van Dick Swaab. Draaisma maakte zich even druk als vrolijk over de hoogmoed van de Amsterdamse neuroloog die meent op basis van hersenonderzoek het verlossende woord te kunnen spreken over pedagogische, criminologische en filosofische kwesties¹.

Het schotschrift bracht de tongen in beweging. *NRC Handelsblad* en *Trouw* besteedden er prominent aandacht aan, ook omdat de kritiek op het moment kwam dat Swaab te gast was in het spraakmakende avondvullende televisieprogramma *Zomergasten*. De neuroloog reageerde in de wiek geschoten: “Als hij zegt dat ik geen mening mag geven over onderwerpen binnen de psychologie, filosofie,

TOMAS VANHESTE

werd in 1968 geboren in Oostende.
Hij promoveerde aan de Universiteit Twente
in de wetenschapsfilosofie, was redacteur
bij uitgeverij De Bezige Bij en werkt nu
als journalist bij *Vrij Nederland*.
Adres: t.vanheste@inter.nl.net.

criminologie etc., dan moet hij aantonen waar ik fout zit – niet alleen: daar zit een hekje omheen.” In ingezonden brieven aan de *Academische Boekengids* vonden sommigen dat Draaisma de hybris van Swaab *cum suis* meesterlijk had afgestraft en verweten anderen hem juist dogmatisch de fluïde grenzen tussen wetenschappelijke disciplines te bewaken en zo het vrijelijk stromen van wetenschappelijke ideeën te verhinderen.

RONDDWALEN IN EEN OUD EN DONKER HUIS

De polemische uitval van de doorgaans minzame Draaisma mocht qua toon verrassen, inhoudelijk sloot hij perfect aan bij wat in zijn gehele oeuvre op het spel staat. Zijn boeken zijn doortrokken van het besef dat het duo brein en geest zich niet eenvoudig laat dwingen tot het prijsgeven van zijn raadselen. Waar Swaab in *Wij zijn ons brein* de hersenwetenschap afschildert als een triomfator die de sluier der onwetendheid resoluut afrukt, lijkt Draaisma zich eerder te kunnen vinden in de metafoor van Newton: wij zijn als kinderen die op het strand met de schelpen spelen, terwijl de oceaan der waarheid voor ons ligt. In zijn eerste, samen met zijn promotor en leermeester Piet Vroon geschreven boek *De mens als metafoor* (1985) merkt hij op: “Het menselijke geheugen is ondanks intensief psychologisch onderzoek nauwelijks minder raadselachtig dan het was in de tijd van Augustinus.” Vijfentwintig jaar later benadrukt hij in *Vergeetboek* (2010) keer op keer het voorlopige en onzekere karakter van onze kennis over hoe we herinneren en vergeten. Neem de droom, het toppunt van een ervaring die zich verzet tegen elke poging haar te vangen in een herinnering.

Douwe Draaisma.

“Lezend over dromen en geheugen had ik zélf vaak het gevoel door een oud en donker huis te dwalen”, tekent Draaisma op. Volgens de ene psychologische theorie krijgt het brein overdag zoveel informatie te verstouwen dat het in de nachtelijke rust alles nog eens langs loopt en het overbodige weggooit. We dromen dus om te vergeten. Een tweede theorie wil dat het brein ’s nachts herinneringen van een tijdelijke naar een meer permanente opslagplaats brengt. Droomflarden zouden het bijproduct van dit dataverkeer zijn. In dat geval zouden we dus juist dromen om beter te onthouden. “Beide theorieën zijn”, schrijft Draaisma, “opgetuigd met verwijzingen naar EEG-studies, letselstudies, biomedisch onderzoek en dierstudies, maar al dat empirische geweld verhindert niet dat ze met elkaar in tegenspraak zijn.” Over welke van de twee de juiste is, is naar zijn inzicht geen verstandig woord te zeggen.

Dat de feiten zelden volstaan om de theorie af te dwingen, is een grondgedachte in Draaisma’s historische benadering van de psychologie. Wetenschappelijke opvattingen zijn ook altijd ingebed in een tijd, een cultuur en een mentaliteit. In zijn proefschrift *De metaforenmachine. Een geschiedenis van het geheugen* (1995) laat hij zien hoe ons denken over het geheugen beïnvloed is door de metaforen waarin we het trachten te vangen. Die metaforen zijn op hun beurt een weerspiegeling van de tijdgeest en van de voorhanden zijnde techniek – van wastablet tot computer. “De geschiedenis van het

geheugen heeft iets van een rondgang door de depots van een technisch museum”, noteert hij treffend.

Ook in *Ontregelde geesten* (2006) laat hij overtuigend zien hoe opvattingen over geestesziekten doordeesemd zijn van tijdgeest en ideologie. In het huidige klimaat waar Swaab de exponent van is, zijn geestelijke aandoeningen al snel hersenziekten en spelen psychologische en omgevingsfactoren een minimale rol. Maar waar Swaab doet alsof we de oorzaken van aandoeningen als schizofrenie en autisme al precies hebben gelokaliseerd, benadrukt Draaisma opnieuw het gebrekkige en voorlopige karakter van onze kennis. Al zien velen autisme tegenwoordig als een neurologische aandoening, er is “over de aard, de locatie en de oorzaak van het defect nog niet het begin van overeenstemming”, schrijft hij.

EEN OEUVRE ALS EEN PROGRAMMA

Voor wie niet snel denkt dat alle problemen al opgelost zijn, valt er op bekend terrein telkens weer wat nieuws te ontdekken. Het is fascinerend om te zien hoe Draaisma keer op keer terugkomt op dezelfde vragen en thema’s en iedere keer zijn inzichten nog een slag verdiept. In de inleiding van *De geest in getal* (1988), zijn eerste alleen geschreven boek, spreekt hij zijn bewondering uit over de “weldadige onbevangenheid” van de grondleggers van de psychologie. “Men durfde *interessante* vragen te stellen. Een greep: waarom lijkt de tijd naarmate we ouder worden sneller te lopen? Hoe werkt het geheugen van rekenwonders? Hoe ontstaat een *déjà-vu*ervaring?” Deze oervragen waarmee ook de tekst op het achterplat van zijn eersteling opent, hebben veel van een programma waaruit zijn oeuvre zich ontvouwt. In zijn bekendste boek *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt* (2001) tracht hij een antwoord op al deze drie vragen te formuleren. Beschouwingen uit dit boek vertakken zich op hun beurt weer tot complete boeken. Het hoofdstuk ‘Reminiscenties’ is de opmaat tot *De heimweefabriek* (2008), dat draait om de vraag waarom we vooral aan de tijd rond ons twintigste levensjaar zoveel herinneringen hebben en waarom die herinneringen zich op hoge leeftijd weer met extra vitaliteit opdringen. In dit misschien wel meest literaire en weemoedige essay uit Draaisma’s oeuvre komt hij een eind in de beantwoording van de vraag waarom vooral deze tijd zo in ons geheugen gegrift staat. Een van de elementen is dat “eerste keren” de grootste inprentingskracht hebben en we in onze adolescentie nu eenmaal het meeste nieuwe ervaringen opdoen. Maar de verklaring waarom herinneringen die eerst voor ons afgesloten zijn, op hoge leeftijd opeens weer krachtig kunnen bovenkomen, moet hij ons toch schuldig blijven.

Een permanente obsessie voor de Groningse psycholoog en filosoof is ook de kwetsbaarheid van het geheugen en de alomtegenwoordigheid van het vergeten. In ons autobiografische geheugen is alvast het complete begin van ons leven weggewist.

Het openingshoofdstuk uit *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt* draagt als titel: 'Flitsen in het duister: eerste herinneringen'. Bijna tien jaar later volgt op de inleiding van *Vergeetboek* (2010) een beschouwing over hetzelfde thema met als titel 'Omspoeld door vergeten: de eerste herinnering'. Vergeet Draaisma soms zelf wat hij heeft opgeschreven? Zijn het herhalingsoefeningen? Natuurlijk, sommige inzichten blijven van kracht. In *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt* bespreekt Draaisma de door het Franse psychologenpaar Victor en Catherine Henri in 1895 aangelegde collectie eerste herinneringen. Het viel de Henri's op dat ze bijna altijd werden beschreven als beeld, niet als geur of geluid. Een kleine tien jaar later verkent Draaisma in *Vergeetboek* een andere verzameling eerste herinneringen, die journalist Nico Scheepmaker opbouwde door er iedereen die hij tegenkwam zes jaar lang systematisch naar te vragen. Ook ditmaal treft het hem net als de Henri's dat bijna alle driehonderdvijftig eerste herinneringen als een visuele voorstelling worden beschreven. De verklaringen van waarom het vergeten onze eerste levensjaren domineert, lopen eveneens parallel. Het heeft iets te maken met taal: het kunnen vertellen over wat je meemaakt, heeft een repeterend effect en vergroot de kans dat je het onthoudt. En met zelfbesef. "Zolang er geen 'ik' of 'zelf' is, kunnen belevenissen ook niet als persoonlijke herinneringen worden opgeslagen", legt Draaisma in *Waarom het leven sneller gaat* uit. "Wat we 'vergeten' noemen, is het zoekraken van herinneringen die door niemand opgeëist worden", vult hij in *Vergeetboek* aan.

Gelukkig blijft het niet bij dezelfde bevindingen gestoken in een nieuw jasje en geïllustreerd met andere voorbeelden. Recent psychologisch onderzoek verdiept het begrip. Amerikaanse onderzoeksters lieten kinderen met een *Magic Shrinking Machine* spelen. Als je er speelgoed in stopte en aan de slinger draaide, klonken er vrolijke geluiden en kwam er een miniatuurversie van hetzelfde speelgoed uit. Met tussenpozen zochten de onderzoekster de peuters later weer op om te horen wat ze er zich van herinnerden, maar vooral in welke taal. Ze ontdekten dat ze nooit woorden gebruikten die ze op het moment van het experiment nog niet kenden, maar nu wel. Dat brengt Draaisma tot deze mooie verklaring van het grote vergeten: "Bij het opgroeien nemen kinderbreinen blijkbaar niet de moeite oudere herinneringen van een nieuwe code te voorzien en zo toegankelijk te houden. Ze raken als verouderde bestanden uit het zicht en het eindigt ermee dat ze ook niet meer te raadplegen zijn."

DE VERENIGDE NATIES DER WETENSCHAPPEN

Hoe mooi Draaisma's kritiek op Swaabs hybris ook aansluit bij de ootmoed van zijn eigen werk, zij krijgt wel een verrassende dimensie als we er rekenschap van geven dat zijn eigen promotor Piet Vroon iemand was die net als Swaab graag opsteeg tot grote hoogten. "Psychologie, versie Piet Vroon, ging over alles", schreef Draaisma kort na zijn overlijden. Vroons boeken konden zich in de jaren negentig in een populariteit verheugen die vergelijkbaar is met die van *Wij zijn ons brein*. In bestsellers als *De tranen van de krokodil* (1989) en *Wolfsklem* (1992) ontvouwde hij als een Swaab avant la lettre zijn op een eigen brouwsel van evolutiebiologie, psychologie en hersenwetenschap gebaseerde totaalvisie op het menselijke gedrag. Het leverde hem naast veel media-aandacht – ook hij was ooit de wetenschapper van het seizoen in *Zomergasten* – eveneens felle kritiek op. "Wetenschap, als het ware", luidde de kop boven een vernietigende recensie van *Wolfsklem* in *NRC Handelsblad*. Het is psychologie van de koude grond, maar wellicht is Draaisma's huidige kritiek ook te lezen als een afrekening met zijn ooit zo gewaardeerde leermeester. In recent werk citeert hij hem nauwelijks meer.

In reactie op zijn betoog in de *Academische Boekengids* probeerden sommige critici Draaisma weg te zetten als een grensbewaker die een hek om wetenschappelijke disciplines wil zetten. Een vluchtige blik in zijn boeken was al genoeg geweest om te zien dat dit verwijt geen doel treft. Keer op keer struint hij op zijn zoektocht naar verklaringen voor fenomenen die hem fascineren alle denkbare kennisvormen af, van de literatuur tot de filosofie en van de psychologie tot de neurologie.

Een mooi voorbeeld van die werkwijze is het hoofdstuk over déjà vu's in *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt* (2001). Het opent met de beschrijving van een fragment uit Charles Dickens' roman *David Copperfield* waarin David een ervaring heeft die we nu een déjà vu zouden noemen. Aan de hand van dergelijke literaire gevalsbeschrijvingen construeert Draaisma de drie illusies die samen déjà vu's opspannen. "Ze voelen als een herinnering maar zijn het niet, ze laten je denken dat je weet wat er gaat gebeuren terwijl je niets werkelijk kunt voorspellen en ze roepen een vage angst op waar even later geen enkele reden voor blijkt te zijn."

Literaire passages waarin déjà vu's beeldend worden opgeroepen voegt Draaisma niet alleen in om mooie beschrijvingen van het fenomeen te geven, maar ook om te zoeken naar verklaringen ervan. Zo citeert hij Thjum uit *Vallende ouders* van A.F.Th. van der Heijden, die de volgende hypothese heeft: "Ze zeggen toch altijd dat in het ogenblik van ons sterven het leven dat achter ons ligt 'als een film' aan je – nou ja, vooruit maar – geestesoog voorbijtrekt? Nu, ik zie déjà vu's als een soort trailers, fragmentarische voorvertoningen van die film. Als voorproefjes." Een fraaie gedachte, maar ze verdubbelt het mysterie alleen maar, analyseert Draaisma. Want zit die huidige déjà vu dan ook in de toekomstige film, en wat is daar dan weer de verklaring van?

Als man van de wetenschap kan Draaisma zich natuurlijk niet beperken tot even fraaie als weinig exacte literaire evocaties en speculaties. Hij doet ook een poging om “de geest in getal” te vangen. Een van de grondleggers die hij in het gelijknamige boek bespreekt, is zijn Groningse voorganger Gerard Heymans. Hij deed aan het begin van de twintigste eeuw onderzoek naar een mogelijk verband tussen déjà vu’s en “depersonalisatie”, de toestand waarin de wereld en ook wijzelf ons opeens als vreemd en machinaal voorkomen. Op het eerste gezicht gaat het juist om tegengestelde emoties: een déjà vu is een ervaring van vertrouwdheid, depersonalisatie juist van vervreemding. Maar op basis van enquêtes kwam Heymans tot de conclusie dat beide fenomenen vaker voorkwamen bij mensen met grotere emotionaliteit, sterke stemmingswisselingen en een onregelmatig werkritme.

Heymans’ ontdekking van het verband tussen depersonalisatie en déjà vu’s bracht het onderzoek naar het raadselachtige fenomeen op het spoor van de pathologie. Bijna alle studies naar déjà vu’s van de afgelopen dertig jaar zijn gedaan door psychiaters en neurologen, constateert Draaisma. En zo betreedt hij op zijn verkenningstocht het vakgebied van Swaab, de neurologie. Zeker niet met tegenzin. Gefascineerd beschrijft hij onderzoek naar het intense gevoel van vertrouwdheid dat sommige epilepsiepatiënten ervaren in een droomtoestand die voorafgaat aan een aanval. Hersenonderzoekers ontdekten begin jaren negentig dat ze bij deze patiënten een déjà-vugevoel konden oproepen door het prikkelen van de amandelkern, die een belangrijke rol speelt in de emotionele kleuring van ervaringen, en van de hippocampus, die essentieel is voor het geheugen. Ook bleek dat een net iets andere verdeling van de prikkeling juist tot een intens gevoel van vervreemding kon leiden.

Draaisma is getroffen door de “elegante parallel” tussen de aan enquêtes ontleende inzichten van Heymans en de negentig jaar later uit experimenteel hersenonderzoek voortkomende resultaten. “Dat er nu een neurologisch mechanisme is gespecificeerd dat precies de drie illusoire elementen van de déjà vu kan voortbrengen – vertrouwd, vreemd, verontrustend – maar ook de vreemdheid van depersonalisatie, is een mooi voorbeeld van onverwachte convergentie”, schrijft hij. Het geeft hem “een bijna esthetische bevrediging”.

Deze passage is een prachtige illustratie van de methode-Draaisma. Wat hij doet, is inzichten uit tal van disciplines en denkwerelden met elkaar confronteren. Vaak botsen die verschillende theorieën op elkaar en moet hij het oordeel “onbeslist” uitspreken. Maar soms omhelzen inzichten uit verschillende disciplines elkaar en voltrekt zich het wonder van de wederzijdse bevruchting. Zijn wetenschapsideaal is niet de wereldhegemonie van het eigen favoriete vakgebied, maar de open en machtsvrije dialoog tussen de Verenigde Naties der Wetenschappen.

LITERATUUR

DOUWE DRAAISMA, *Vergeetboek*, Historische Uitgeverij, Groningen, 2010.

DOUWE DRAAISMA, *De heimweefabriek. Geheugen, tijd en ouderdom*, Historische Uitgeverij, Groningen, 2008.

DOUWE DRAAISMA, *Ontregelde geesten. Ziektegeschiedenissen*, Historische Uitgeverij, Groningen, 2006.

DOUWE DRAAISMA, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt. Over het autobiografische geheugen*, Historische Uitgeverij, Groningen, 2001.

DOUWE DRAAISMA, *De metaforenmachine. Een geschiedenis van het geheugen*, Historische Uitgeverij, Groningen, 1995.

DOUWE DRAAISMA, *De geest in getal. Beginjaren van de psychologie*, Swets & Zeitlinger, Lisse, 1988.

PIETER VROON EN DOUWE DRAAISMA, *De mens als metafoor. Over vergelijkingen van mens en machine in filosofie en psychologie*, Ambo, Amsterdam, 1985.

Noot

- 1 Zie ook: TOMAS VANHESTE, "Spoorzoeken in breinstof. De Nederlandse Hersenbank en haar stichter Dick Swaab", *Ons Erfdeel*, jaargang 54 (2011), nummer 1, pp. 84-91.